

Gevangen, geplunderd en verbrand (I)

1672 - 1673

door Dr. D.W. Gravendeel

In het archief van het kapittel van Oudmunster bevinden zich onder nummer 624 enkele stukken, die een indruk geven van wat zich hier heeft afgespeeld na de inval van de Fransen in 1672. Het is niet meer dan een indruk en om het beeld wat completer te maken moeten dus ook andere bronnen geraadpleegd worden. Die bronnen zijn in de plaatselijke archieven niet te vinden en ook de „grote” geschiedenis zwijgt over de „diepe ellende” van de gewone mensen boven wier hoofden de militaire gebeurtenissen zich voltrokken. Oplettende burgers van het nabije Utrecht noteerden echter het een en ander en hun notities zal ik in het nu volgende artikel verwerken.

Elke geschiedenis heeft een vóór-geschiedenis die niet veronachtzaamd mag worden. Hoe valt het anders te begrijpen dat de Republiek der Verenigde Nederlanden, die in 1648 de Tachtigjarige Oorlog met Spanje als overwinnaar beëindigde, nog geen vijftwintig jaar later zich als een kat in het nauw achter haar waterlinie moest verschuilen omdat een voormalige bondgenoot zich tegen haar keerde?

De vrede van Munster

De oorlog tegen Spanje was langzamerhand van karakter veranderd, vooral sedert het optreden van Frederik Hendrik. Het ging er niet meer om de Republiek tegen Spaanse invallen te beveiligen, maar men ging zelf op verovering uit. In 1635 kwam een verbond met Frankrijk tot stand. De bedoeling was de Spanjaarden te verdrijven uit de Zuidelijke Nederlanden en deze streken dan onderling te verdeelen.

Die opzet had binnen de Republiek niet ieders instemming. Toen Spanje vrede wilde, was Frederik Hendrik vóór voortzetting van de oorlog omdat met Frankrijk was afgesproken dat beide landen gemeenschappelijk vrede zouden sluiten. En Frankrijk wilde doorvechten!

Het was niet zo eenvoudig de Zuidelijke Nederlanden geheel te veroveren en het was trouwens de vraag of dat wel wenselijk was. De Republiek zou dan Frankrijk tot buurman krijgen en dat leek niet ongevaarlijk. Lag het ook wel op de weg van een klein landje als de Republiek een veroveringspolitiek te voeren, die veel geld kostte en waarvan het eind niet te zien was? Bovendien was Amsterdam niet gesteld op de inlijving van Antwerpen. Met het openstellen van de Schelde zou Antwerpen een gevaarlijke handelsconcurrent worden.

In 1646 stierft Frederik Hendrik en daarmee veranderde er veel. De prins stond in hoog aanzien. Hij hield een schitterende hofhouding en de Franse koning schonk hem de titel „Zijne Hoogheid”. Door velen werd hij beschouwd als de leider van de machtige Republiek en hij kon zich inderdaad als de gelijke van koningen beschouwen.

Dit alles was niet naar de zin van de Hollandse regenten, vooral de Amsterdamse, die vonden dat de stadhoudelijke macht te hoog gestegen was. In vrede-tijd had een stadhouder heel wat minder te zeggen en bovendien waren zij vooral bevreesd voor hun handelsbelangen.

Frederik Hendrik's jonge zoon en opvolger Willem II kon niet verhinderen dat de regenten hun wil doorzetten

en in 1648 werd te Munster vrede gesloten tussen Spanje en de Nederlanden. Frankrijk vocht door tot 1659.

De tegenstelling tussen Willem II en de regenten werd tot een openlijk conflict door de vraag hoeveel troepen na de vrede zouden worden afgedankt. De prins wilde natuurlijk zoveel mogelijk mannen in dienst houden, vooral officieren, om in oorlogstijd het leger weer snel paraat te hebben. Hoewel, na enkele onverkwikkelijke ongeregelheden, de afdanking plaats vond volgens de wens van Willem II, kon deze toch geen verder gebruik maken van zijn overwinning. Hij overleed plotseling in 1650. Enkele dagen later werd zijn zoontje, de latere Willem III, geboren.

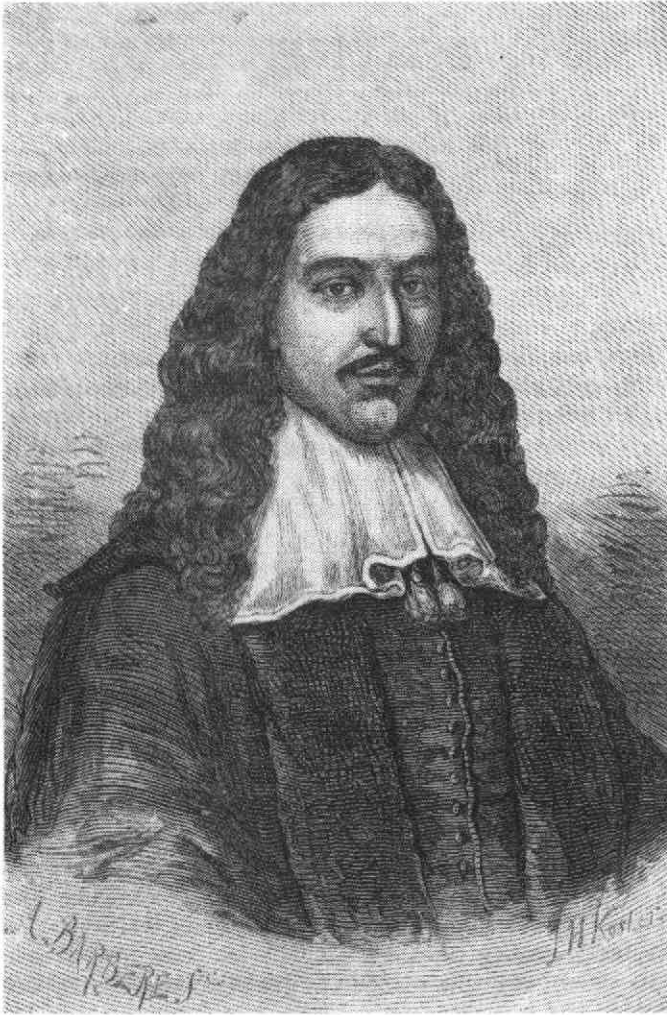
Voorlopig hadden de regenten geen machtig man meer te vreezen en konden zij regeren zoals hun beliefdde.

De staten van Holland besloten geen nieuwe stadhouder te benoemen en de andere gewesten volgden dit voorbeeld. Zo begon het eerste stadhouderloze tijdperk (1650 - 1672). Dit gold niet voor Friesland, Groningen en Drente, waar de Friese stadhouder gehandhaafd bleef.

De volgende stap was de zogenaamde Grote Vergadering in Den Haag (1651), waar een groot aantal Statenleden uit alle zeven provincies bijeenkwam om het bestuur van de Republiek te herzien. Van die herziening kwam niet veel terecht, maar men besloot wèl dat de Staten van elk gewest voortaan de officieren zouden benoemen van de door hen betaalde troepen en dat het ambt van kapitein-generaal (opperbevelhebber) voorlopig niet vervuld zou worden. De zelfstandigheid van de provincies werd dus nog groter, maar het voortreffelijke leger van Maurits en Frederik Hendrik ging hard achteruit.

Johan de Witt

In 1653 tot raadpensionaris benoemd, was Johan de Witt de grote man van het eerste stadhouderloze tijdperk. Hij was een Hollands regent op zijn best. Ongelofelijk was zijn werkkraft en in tegenstelling tot zijn meeste tijdgenoten was hij absoluut eerlijk en onomkoopbaar.

Johan de Witt (1625 - 1672)

De Witt had door zijn huwelijk grote invloed in Amsterdam, maar ook in andere Hollandse vroedschappen had hij overal familieleden en vrienden. Naar zijn mening moesten de Hollandse regenten de Republiek beheersen. Holland leefde hoofdzakelijk van de handel en dus moesten de handelsbelangen voorgaan, hoewel hijzelf in die belangen niet bijzonder geïnteresseerd was. Hij was ook te veel staatsman om in alles de wensen van de kooplieden te volgen. Zijn politiek was in het algemeen vredelievend en hij probeerde vooral het machtige Frankrijk te vriend te houden.

Bijzondere aandacht besteedde hij aan de versterking van de vloot, waarbij hij zonder twijfel steun ontving van degenen wier koopvaarders ter zee bescherming nodig hadden. Tegen zijn zin verviel het leger meer en meer. Dáárvóór hadden de kortzichtigen immers geen geld over.

Die vloot kwam goed te stade toen de Zweedse koning poogde alle landen rond de Oostzee te onderwerpen. Toen hij Kopenhagen belegerde, werd de Ruyter uitgezonden, die in 1658 de Zweedse vloot in de Sont versloeg. De Zweden trokken zich terug op de oostelijke oever en daarmee was de doorvaart vrij voor de Nederlandse handel.

Ook de tweede Engelse oorlog (1665 - 1667) was een strijd ter zee, waar partijen aan elkaar gewaagd bleken. Intussen kwam de zwakte van het leger treffend uit door een inval van de bisschop van Munster in de Achterhoek, die met Franse hulp moest worden afgeslagen. Lodewijk XIV stuurde zesduizend soldaten, maar het ongedisciplineerde gedrag van de Franse troepen maakte hen onbemind bij de bevolking.

Lodewijk XIV

Zoals eerder gezegd zette Frankrijk de oorlog tegen Spanje nog voort tot 1659. De jonge Franse koning Lodewijk XIV huwde een Spaanse prinses. Van Spanje was geen gevaar meer te duchten en evenmin van het door de 30-jarige oorlog geteisterde Duitse Rijk. Englands kracht werd verlamd door burgeroorlog en de Republiek was vredelievend. Voor een eerzuchtig vorst was de kans dus gunstig om de macht van Frankrijk uit te breiden.

Lodewijk XIV was het model van een absoluut vorst. De ministers waren geheel ondergeschikt aan de wil van de koning, die Gods plaatsvervanger was en ook overigens onbeperkt kon beschikken over leven en bezit van zijn onderdanen. Hij werkte echter hard voor het welzijn van zijn land en daardoor is de eerste helft van zijn regering voor Frankrijk een tijd van ongekende bloei geweest.

Eén van Lodewijk's wensen was Frankrijk „natuurlijke” grenzen te bezorgen. Zulke grenzen had het land overal behalve in het noordoosten. De Rijn leek daar de aangewezen grens.

Om de grens naar de Rijn te verschuiven, moest Lodewijk oorlog voeren tegen Spanje (de eigenaar van de Zuidelijke Nederlanden) en tegen de Duitse Keizer. Maar de verovering van de Zuidelijke Nederlanden moest de Republiek gevaarlijk voorkomen en haar tegen Frankrijk in het harnas jagen. En ook Engeland kon niet dulden dat Frankrijk zich van de belangrijkste riviermonden meester maakte. Het was dus een zaak van sluw wachten op een goede kans.

Die kans leek gekomen toen in 1665 in Spanje de onmondige koning Karel II de troon besteeg. Lodewijk XIV maakte hiervan gebruik door namens zijn vrouw aanspraken te laten gelden op de Zuidelijke Nederlanden. De gelegenheid was gunstig, want Engeland en de Republiek bevochten elkaar op zee en konden zich dus moeilijk verzetten. Lodewijk liet een leger binnenvallen in het gebied.

Lodewijk XIV (1638 - 1715)

De Triple Alliantie

De Witt was geen vriend van Oranje en door veel Oranjegezinden werd zijn pro-Franse politiek gezien als één van de middelen om prins Willem III te beletten de positie te verwerven die hem toekwam. Naar mijn mening is die redenering wat al te simpel. De staatsman De Witt liet zich leiden door wat hij zag als het landsbelang en hij zag heel scherp uit welke hoek het grootste gevaar dreigde. Dat was niet van de kant van Engeland met zijn onstandvastige buitenlandse politiek, maar van de zijde van Frankrijk met zijn „Zonnekoning”, die onbeschaamd uit was op gebieds-uitbreiding. De laatste moest dus omzichtig behandeld en vooral te vriend gehouden worden.

Dat lukte een aantal jaren totdat Lodewijk XIV van de bovenbeschreven gelegenheid gebruik maakte. Het is verbluffend te zien hoe snel Engeland en de Republiek tot vrede kwamen en vervolgens, samen met Zweden de Triple Alliantie of Driebond oprichtten (1668), met het doel de agressieve politiek van Frankrijk te stoppen. Dat doel werd weliswaar bereikt maar de prijs was hoog.

Lodewijk XIV had een ongezochte reden de Staten Generaal te verwijten dat zij een eigen koers hadden gevolgd en dat verwijt richtte zich ook tegen De Witt, die er eigenlijk tegen zijn zin aan had meegewerkt omdat hij de gevaren ervan onderkende. Hoe groot die gevaren wel waren zou spoedig blijken.

Met het geheim verdrag van Dover (1670) haalde Lodewijk de Engelse koning Karel II naar zijn kant. Ook Zweden werd omgekocht, zodat de Republiek haar bondgenoten kwijt was. Bovendien sloten de aartsbisschop van Keulen en de bisschop van Munster, die hun gebied graag wilden uitbreiden, zich bij Lodewijk aan.

Frankrijk verklaarde de Republiek 6 april 1672 de oorlog, nadat dit reeds 27 maart door Engeland geschied was. Munster en Keulen volgden 28 mei.

De oorlog van 1672

Hoewel er na de oorlogsverklaringen een paar maanden verliepen vóórdat de vijand aan de oostzijde het grondgebied van de Republiek binnendrong en men ook reeds maanden daarvóór het dreigend onheil had zien aankomen, was men slecht op een en ander voorbereid. Weliswaar was Willem III (nog maar net 21 jaar oud) te elfder ure, op 25 februari 1672, benoemd tot kapitein-generaal, maar het leger van 22.000 man dat hij te commanderen kreeg bestond voornamelijk uit slecht getrainde en weinig gemotiveerde soldaten. De troepenwerving was veel te laat begonnen, vestingwerken waren slecht onderhouden, onderbemand en onvoldoende van wapenen voorzien.

Daarentegen was het leger dat ons bestrijden ging, in omvang en gedisciplineerdheid het sterkste dat ooit in Europa was gezien. De geschiedenisboeken variëren in hun opgave van die sterkte van 85.000 tot 120.000 man; laten we het dus maar houden op ca 100.000 man en dat is, zeker voor die tijd, een overweldigende legermacht.

Lodewijk IV leek het dus niet ver mis te hebben als hij zich de invasie in ons land als een feestelijke zomerse rijtoer voorstelde, opgeluisterd door de vele hovelingen die hem uitgeleide deden en de hoogwaardigheidsbekleders die zijn karos vergezelden.

En zo ging het in eerste instantie ook. Ik wil niet te diep ingaan op het verloop van de veldtocht, omdat dan ons eigenlijke onderwerp teveel in het gedrang zou komen, maar enkele hoofdlijnen moet ik wel aangeven, al was 't alleen maar om te laten zien hoe kleinigheden en gemiste kansen

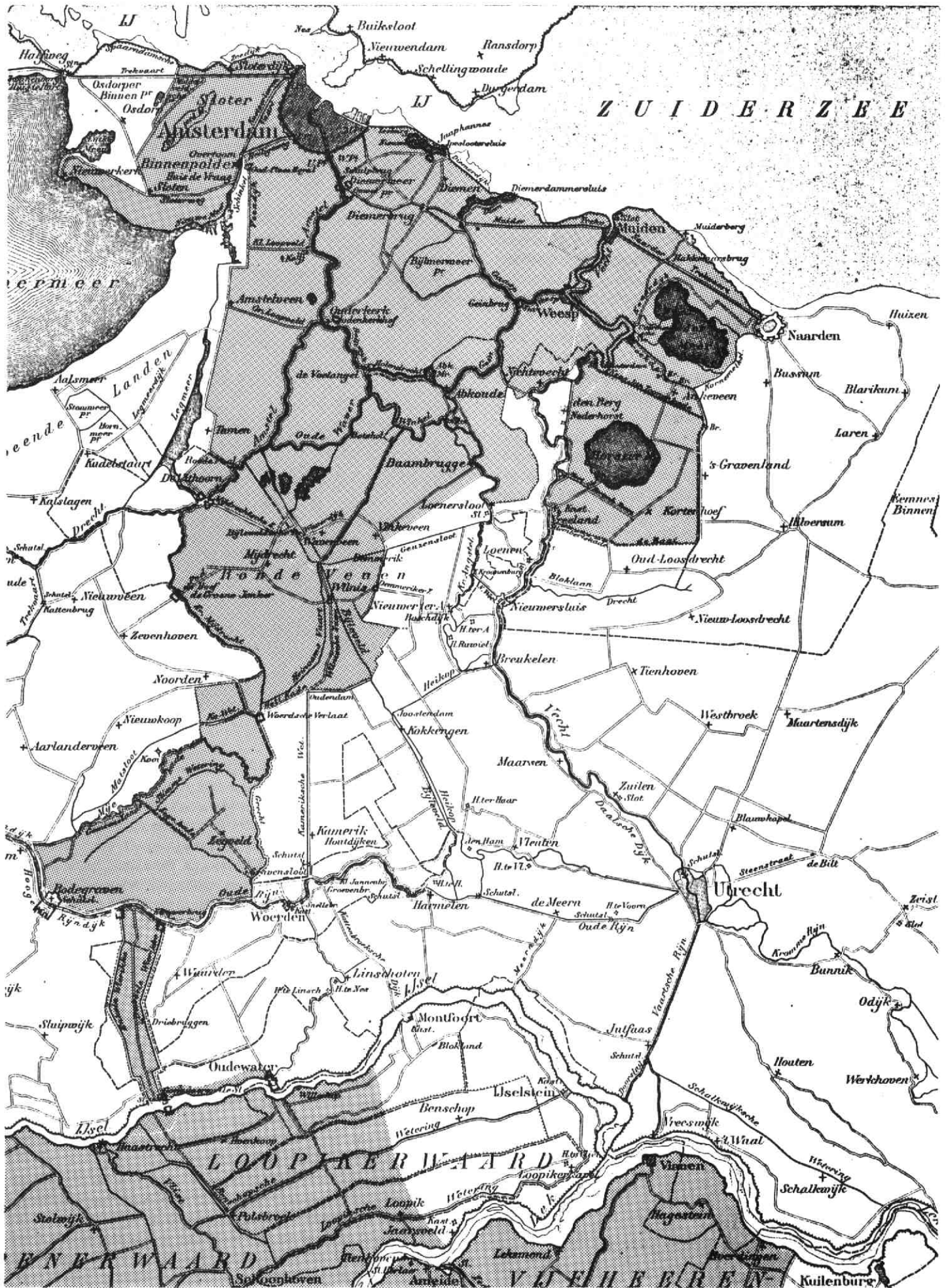
Willem III (1650 - 1702)

de loop van de geschiedenis kunnen wijzigen.

Verwacht werd dat de Fransen zouden trachten over de Gelderse IJssel in de Veluwe te komen en daarom legerde prins Willem zich daar met zijn troepen. Die positie bleek al snel onhoudbaar door de dreiging van de gecombineerde Franse-, Keulse- en Munsterse strijdkrachten uit het noordoosten enerzijds en het volslagen onverwachte binnenvallen van het grootste deel van het Franse leger in de Betuwe anderzijds. De overtocht van de Fransen over de Rijn vond plaats even ten noorden van Lobith. Er stond daar toen niet meer dan 4 voet water en de plaats werd slecht verdedigd.

Daar het leger aan de IJssel nu niet meer alleen de vijand aan de overzijde van de rivier vóór zich had, maar deze ook op de flank en in de rug kon verwachten, werd besloten de linie te verlaten. Men maakte echter de grote fout een aanzienlijk deel van de legermacht, namelijk 13.000 man, in de IJsselvestingen achter te laten, in de hoop dat een wonder hen zou toestaan die steden te behouden. Die hoop bleek al snel ijdel. De vestingen werden binnen enkele dagen door de vijand veroverd.

De prins trok met zijn overgebleven 9.000 man via Arnhem terug op Utrecht, waar hij 15 juni aankwam. Er moet daar een paar dagen heftig gediscussieerd zijn. Utrecht was, naar vrijwel algemeen oordeel, een onverdedigbare stad. De regering ter plaatse verklaarde zich echter bereid de stad te verdedigen en nam het de kapitein-generaal zeer kwalijk dat hij daar niet aan wilde, zomin als korte tijd later met Woerden. Zoals wij het nu kunnen zien, had Wil-

De Hollandse waterlinie in 1672. Geschiedkundige atlas van Nederland, 1919.

lem III groot gelijk. Met z'n minuscule legertje had hij geen schijn van kans en bovendien had hij het land een slechte dienst bewezen door tenslotte toch in handen van een zegevierende Lodewijk te vallen.

Het legertje verliet Utrecht 17 juni, trok via Harmelen naar Woerden, waar de toestand gelijk bleek te zijn aan die te Utrecht. De prins trok verder naar Nieuwerbrug, waar hij zijn hoofdkwartier vestigde.

Hoewel de Fransen dus de hoofdmacht van het Staatse leger hadden omsingeld en de kleine troep van de prins op de hielen zaten, lieten zij toch zoveel tijd verloren gaan dat de uiteindelijke zege hen reeds op dit moment ontglipte. Echt achtervolgd werd het legertje van de prins niet. De markies de Rochefort, die met 4.000 ruiters in westelijke richting werd gestuurd, hield zich bezig met het plunderen van Veluwe dorpen en het bezetten van Amersfoort en Naarden. Op 23 juni verscheen hij voor de poorten van Utrecht, waar hij de sleutel van de stad kreeg aangeboden.

Lodewijk IV had zich in al zijn koninklijke majesteit neergelaten in zijn hoofdkwartier in Zeist, zijn aandacht gericht op al hetgeen hij veroverd had en de roem die hij zich daardoor had verworven. Hij had niet de minste haast. Had hij die haast wèl gehad, dan had hij het terugtrekkende Staatse leger nog kunnen achterhalen en vermoedelijk vernietigen. Condé had hem toch het voorstel gedaan met 20.000 ruiters, elk met een infanterist achterop, naar Holland te snellen om daar de beslissing af te dwingen?

Zoals ik als zei, Lodewijk had op dat moment de overwinning uit handen gegeven, alleen hij wist 't nog niet, evenmin als de arme bevolking, die nog een barre winter te wachten stond.

De waterlinie

In tegenstelling tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie, waarin de stad Utrecht en zijn forten later geheel werden opgenomen, kende men toen de Oude Hollandse Waterlinie, die op de hoogte van Utrecht veel westelijker lag. Zij bestond uit een vijftal inundaties: Het Land van Altena (1), het gebied tussen de Merwede en Lek tussen Ameide en Gorinchem (2), de streek tussen Lek en Hollandse IJssel tussen Schoonhoven en Goejanverwellesluis (3), een vrij smalle strook ten westen van Woerden tussen Goejanverwellesluis en Woerdens Verlaat (4) en tenslotte weer een breed gebied tot aan Muiden (5).

Met het stellen van de inundaties ging het al net zo als met de werving voor het leger. Toen de Fransen op 10 juni ons grondgebied binnenvielen, was men hier en daar nog met de voorbereidingen bezig. Men was zelfs nog niet klaar toen Prins Willem met het droeve restant van zijn leger naar het westen terugtrok. Op sommige plaatsen stuitte men op hevig verzet van de boeren, die er niet voor terugschrokken de eenmaal gezette inundaties weer af te tappen.

Ook een goed functionerende waterlinie is voor een vijand echter geen belemmering als de erdoor lopende verbindingen niet verdedigd worden door vestingen met een op haar taak berekende bezetting. En als we lezen wat dáár allemaal niet aan mankeerde, is dat voldoende om alsnog ons hart vast te houden.

Met de bezetting van Woerden, net vóór de waterlinie gelegen, op 24 juni, kwam de Franse opmars tot staan en de vijand liet, zoals gezegd, de kans liggen om door te stoten. Ook Lodewijk IV begreep snel dat er op korte termijn op die manier geen eer te behalen viel en vertrok met een gedeelte van het leger om 's-Hertogenbosch te helpen belegeren. Toen ook die opzet mislukte verdween hij terug

naar Frankrijk.

De troepenmacht in en bij Utrecht kwam onder bevel te staan van Luxemburg, die van plan was de winter af te wachten en dan over het ijs Holland binnen te vallen.

De aldus ontstane adempauze werd door prins Willem III, die op 4 juli 1672 op aandringen van het volk tot stadhouder benoemd was, en zijn medewerkers, ten volle benut.

De Fransen, van hun kant, dachten ook een meesterzet te spelen door op aanraden van een overgelopen Staatse generaal op twee plaatsen de Lekdijk te laten doorgraven. Zij hadden daartoe uit verschillende dorpen 1200 boeren bij elkaar gecommandeerd, die dat werk even beneden Vreeswijk en bij het Klaphek moesten uitvoeren. De bedoeling was dat Holland veel last zou hebben van al dat binnenstromende water, zoals dat in het verleden bij dijkbreuken ook steeds het geval was. Zij misrekenden zich. De waterstand in de Lek was niet hoog genoeg en van wat er binnenstroomde hadden alleen zijzelf en de bezette gebieden te lijden.

Ik beloofde niet te veel uit te weiden over de krijgsvorrichtingen, maar ik moet toch een uitzondering maken voor de doorbraak der Fransen, waarbij Bodegraven en Zwammerdam zwaar werden getroffen. Ook toen weer waren het onberekenbare factoren die de loop der gebeurtenissen bepaalden.

De op 27 juni door Lodewijk XIV tot bevelhebber van het leger in de provincie Utrecht benoemde hertog van Luxemburg had tot taak zijn troepen bij de hand en gereed te houden om Holland binnen te trekken, al moest daarop gewacht worden tot de vorst de inundatie te niet zou doen. Al die tijd kon hij niet veel anders doen dan in het zompige land heen en weer trekken en kleine successen en tegenvallers incasseren.

Pas op 27 december, dus een half jaar later, was het zover. De toenemende vorst deed Luxemburg besluiten zijn offensief in te zetten. Via Woerden werd over het ijs Zegveld bereikt en vervolgens de „achterzijde” van de dichtgevroren waterlinie. Zwammerdam, waar de Staatse troepen zich ijlings terugtrokken, werd geteisterd en in brand gestoken. De invallende dooi maakte het doortrekken naar Den Haag onmogelijk en Luxemburg viel terug op het eveneens door de Staatsen verlaten Bodegraven, waar dezelfde gruwelen als te Zwammerdam werden uitgehaald. Via Nieuwerbrug, ook verlaten, werd de terugtocht naar Utrecht aanvaard. De aanvoerder kwam daar in de nacht van 31 december op 1 januari aan. De hele operatie had vijf dagen geduurd en was eigenlijk alleen mislukt door de invallende dooi. Luxemburg had slechts vijftig man verloren. De Staatse bevelhebbers hadden geschitterd door onbekwaamheid.

Ik laat nu verder de beschrijving van het „grotere” oorlogsgebeuren rusten en volsta met de vermelding dat de Fransen tenslotte Utrecht op 23 november 1673 weer verlieten. De bezetting van die stad en het ten westen ervan liggende platteland had toen dus zeventien maanden geduurd.

In het volgende deel van dit artikel zullen we zien welke gevolgen deze bezetting had voor onze omgeving.